

HISTÒRIA EN MINÚSCULA

***Pedra de Tartera*, de Maria Barbal**

Antoni MARTÍ MONTERDE

Universitat de Barcelona

Amb *Pedra de tartera*, Maria Barbal va escriure una de les novel·les més reeixides de la literatura catalana del darrer quart del segle XX, un d'aquells llibres capaç d'encetar una reflexió literària que al cap dels anys es travessen i replantegen múltiples vegades, des de diverses perspectives, i sempre per descobrir, cada cop de manera diferent, les seves qualitats. Una d'aquestes possibilitats de relectura permanent la constitueix la relació entre història, memòria i literatura, com li resulta evident a qualsevol dels seus lectors. El propòsit d'aquestes pàgines és insistir en aquesta relació, i en la centralitat de la literatura en aquesta relació.

Caldria remarcar diverses qüestions no tan obvies: la primera, que la manera com Barbal acara aquesta qüestió, de forma implícita, comporta una resposta tàcita –o se'n situa al marge– a la forma com s'havia articulat la relació entre història i literatura en el camp acadèmic i crític català, dominat aleshores –la novel·la es va publicar el 1985– per una mixtificació de marxisme, biografisme i positivisme en què la literatura sistemàticament era emprada com a font d'informació sobre una època, que s'hi reflectia. Barbal, però, no permet aquesta simplificació, perquè entén la responsabilitat política i històrica de la literatura com una responsabilitat eminentment literària, és a dir, com una interrogació que només es pot resoldre des de dins de la literatura, tot situant aquesta en el centre del seu esforç, per tal que faci a la història, de manera radical –és a dir, literària– les preguntes que els historiadors no poden fer-se: els aspectes més importants dels seus arguments no són documentables, i la seva concreció es dona en la lectura com a instància on els valors prenen forma sense convertir-se en fórmules ni consignes. Això no implica un menyspreu per la història, sinó més aviat al contrari, un respecte per la història només comparable amb el que es té per la literatura, però que parteix d'una evidència que María Zambrano va saber formular en insistir que, mentre continuem considerant que la història s'explica pels fets, el seu centre ens romandrà inaccessible. Barbal enllaça, d'aquesta manera, amb altres narradors com Mercè Rodoreda, Jesús Moncada, o més recentment, amb Salvador Company, Francesc

Serés, Sebastià Alzamora i Miquel Pairoli en una línia que no ha rebut encara prou, però on segurament pot trobar-se el més interessant de la narrativa catalana actual. D'altra banda, la història que se'ns narra esdevé a la guerra civil, però la transcendeix completament, i li atorga una capacitat de respondre a inquietuds formulades en altres indrets i altres temps, sense perdre el valor de l'experiència concreta, dualitat o multiplicitat que sol caracteritzar les grans obres.

Aquesta doble responsabilitat, i la manera de desenvolupar-la, potser explicarien l'èxit d'aquesta novel·la en ser traduïda a l'alemany, atès que Alemanya compta amb una intensa –i esfereïdora, en els seus referents històrics i literaris– tradició crítica d'interrogació sobre aquesta relació. I potser també resultaria una bona relectura ara que a Catalunya i a Espanya es debat precisament sobre la memòria històrica, la necessitat de memorials democràtics i la dignitat històrica a les víctimes de la repressió franquista. A Alemanya saben molt bé de les dificultats de museïficar un espai de la memòria sense destruir precisament allò que pretén preservar, precisament perquè el sentit de la història no és museïficable. Els testimoniatges i els espais són un patrimoni immaterial, del qual cal donar compte i fer-se càrrec d'una manera molt subtil, que implica la materialitat d'uns fets però que no pot oblidar la seva immaterialitat.

Això enllaça amb un altre llibre de Maria Barbal, *Camins de quietud*, en què Barbal traça un recorregut pels pobles abandonats o semiabandonats dels Pallars,¹ uns pobles dels quals “els seus carrers es converteixen en pastura d'esbarzers i les seves pedres, en niu de sargantanes. Aquelles parets que en un altre temps guardaven gelosament la intimitat són esclatxa oberta a qualsevol mirada, invitació a l'abraçada opressora de l'heura, a la fúria del vent, a l'esmolat ganivet de la pluja, al foc de la calor. Els pobles acaben morint.”² Maria Barbal fa molt bé d'insistir en com la natura s'ensenyoreix de les pedres, la qual cosa recorda sempre les descripcions dels viatgers romàntics a Roma o Grècia, on l'esplendor de les seves civilitzacions quedava sotmès al decandiment, i la fragilitat dels homes, expressada en el domini de la vegetació que articula el conjunt amb un ordre vegetal que esdevé més permanent encara que les pedres en desordre harmònics. Però, a diferència de la ruïna com a monument, l'“esplendor fòssil” de què parla Barbal no és adscriptible a aquesta materialitat de la

¹ Del qual val a dir que són sobrereres les seccions «Un viatge en el temps», una mena d'enciclopèdia il·lustrada (de manera prou infantil) de la vida de pagès, firmada per Jordi Creus i inserida en el llibre de manera forçada, precisament per tot el que s'ha explicat més amunt. Es tracta d'una informació sens dubte interessant, però que no aporta res a aquest llibre.

² Maria Barbal, *Camins de quietud*, Barcelona, Edicions 62, p. 9.

història, sinó que planteja que tot espai és espai de la memòria, que a cada racó hi ha una memòria sense la qual, la Història en majúscules resulta insignificant com a història del present. Així,

Encara que hi ha causes objectives que porten a la despoblació, la percepció individual és un factor determinant a l'hora d'abandonar. En definitiva, qui decideix és la persona. En aquest cas, aquella que se sent desprotegida, posada en un esforç desmesurat per tal d'encarrilar la vida quotidiana. Per aquest motiu, sorprèn que l'èxode no sempre es produeixi lluny de les vies de comunicació, en llocs sense aigua i sense llum. El pes dels sentiments hi té molt a veure.³

Al que podríem considerar un dels capítols centrals d'aquest llibre, la caminada per Aramunt acompanyats per Josep de cal Farrús i la seva filla, es llegeix :

Les cases de fora muralla són avui en ruïnes. El Josep s'atura al seu davant i ens parla de dues : casa Ramon i casa el Cabaler. Es recorda de fets dramàtics i la seva filla, potser perquè el coneix molt, el fa avançar.⁴

Aquesta fugaç escena de calfred i silenci, que amaga més que no diu i que en canvi mostra perfectament la dimensió moral que s'hi entreveu, té molt a veure amb *Pedra de tartera*. Tenen memòria els llocs? De què està fet un lloc de la memòria? No sabem res de la història de Josep de cal Farrús, però de la seva mà aprenem, gràcies a la narració que ha sabut copsar aquella indecisió i els seus sobreentesos, que la memòria moral és imperceptible, que només es mostra en els efectes individuals, i que els llocs de la memòria –com la memòria mateixa– remetent sobretot a un individu i el seu testimoniatge. Amb aquest llibre aprenem també que l'abandonament dels pobles no està lligat exclusivament a raons econòmiques, i que quan les raons personals es creuen amb les raons històriques, explicar aquest abandonament resulta un repte que vincula el testimoniatge i el relat literari.

Com el veí d'Aramunt, Conxa, la protagonista de *Pedra de Tartera* no pot fer un relat dels fets, però pot explicar una història minúscula, sense la qual la Història amb majúscula de la guerra civil i de la postguerra quedaria incompleta. Es tracta de densificar la història des de la memòria. Ara bé, cal recordar que, de memòries de la Guerra Civil, en pot haver moltes, i que quaranta anys de dictadura donen per a moltes memòries; també dels vencedors, que no eren pocs a Catalunya, malgrat que ara ningú

³ *Ibid.*, p. 10.

⁴ *Ibid.*, p. 52.

vulgui recordar-se'n, d'haver-ho estat, i a d'altres els convingui fer creuer que no n'hi havia. Una cultura de la memòria hauria d'enfrontar-se a la qüestió de la dignitat, i fer entendre que, sobre l'oblit de les indignitats i sobre l'anihilament dels vençuts se sustenta la història del present, que sota l'aparent solidesa del present social hi ha un solatge de ruïna i catàstrofe. No assumir aquesta terrible contradicció del present significar fer-li trampa al sentit del nostre temps, fer-nos trampa, i consolidar l'estat d'excepció de manera imperceptible. La sola idea –gairebé celiniana– d'una novel·la que expliqués els mateixos fets que *Pedra de Tartera* des de la perspectiva del personatge de Soledat –“Si hi havia la Soledat, no s'estava pas de recomanar que em preguntessin a mi el pa que s'hi donava a la guerra”⁵ o de la Roseta de cal Sebastià – “ella no tenia cap por”⁶ pot fer escruixir; la podria escriure Barbal però ens permetrem d'eximir-la de tan ingrata obligació, o algú altre. Pot resultar incòmoda, però no hauria de fer por, si no és que ens neguem a reconèixer la complexitat de la història, ens ofeguem en un mar de bones intencions i de patriotisme ecumènic, i renunciem a què la literatura interpreti el sentit d'un temps alhora que el salva o fins i tot el crea.

Barbal, amb la seva primera novel·la no renuncia a aquesta complexitat, ni al seu sentit, ni tampoc renuncia a prendre partit : la història de *Pedra de tartera*, és la història d'uns vençuts, però també de la seva dignitat, que queda arrecerada per la textura de testimoniatge amb què Barbal omple les pàgines. En unes declaracions, l'autora assenyalava que el punt de partida de la novel·la són uns fets verídics : “ara penso que aquest argument em va ser cedit perquè jo hi posés les paraules. Em sento profundament agraïda, tant a qui me'l va oferir com a qui el rep”. Però encara quedava posar-hi les paraules.

El gran repte i dificultat d'aquesta novel·la és articular tota aquesta complexitat a través d'una narradora que no només no és conscient del sentit històric del que ens explica, sinó que no té per què ser-ho. En el seu esdevenir, tal com ella ho narra, la història l'obliga a fer-se càrrec de la Història, però la força del testimoniatge, i la manera en què aquest testimoniatge és alçat, evita que la Història aclapari i acabi per anorrear la història. Conxa és un personatge que remet a la idea de persona traçada per María Zambrano : “persona es lo que ha sobrevivido a la destrucción de todo en su vida y aún deja entrever que, de su propia vida, un sentido superior a los hechos les hace cobrar significación y conformarse en una imagen, la afirmación de una libertad

⁵ Maria Barbal, *Pedra de Tartera*, Barcelona, La Magrana, 2005 (1° ed. 1985), p. 105.

⁶ *Ibid.*, p. 90.

imperecedera a través de la imposición de las circunstancias, en la cárcel de las situaciones.” Des d’aquesta definició de persona, que en un cert sentit contradiu a la mateixa narradora, que té tot el dret a considerar que l’amor i la presència del Jaume en la seva vida eren el que li atorgava aquesta condició –“A mi el Jaume m’havia ascendit a persona, i jo barrejava agraïment i estimació”⁷ es construeix tot el relat de la seva vida, i de la seva època, com també el vincle amb el present.

Aquesta vida s’organitza com un immens parèntesi entre dos desplaçaments. De l’Ermita a Pallarés, és a dir de casa dels pares –“Es veia prou que a casa érem molts. I devia de sobrar algú”⁸ a casa dels oncles, i de Pallarés a Barcelona, com a conseqüència de la dimensió que va agafar la guerra i la postguerra en aquest petit poble. Es tracta de dos desplaçaments durs, però la natura de la seva duresa és ben diferent. Del primer, la Conxa pot donar compte, de vegades entre llàgrimes, atesa la duresa de la vida, com quan explica que la llet era estalviada per les vedelles en detriment de les filles, però també com a desplaçament cap a la seva felicitat: “Ara sé que va començar aleshores l’època feliç de la meva vida; encara que ben mirat, tot el mal estava a l’aguait d’aquelles rialles.”⁹ Del segon, com ja s’intueix en aquesta afirmació, ha de fer-se càrrec. Entre un desplaçament i l’altre, la narradora i protagonista ha d’entendre i fer entendre aquest canvi de duresa, alhora que experimenta un desplaçament interior, intensificat pel desplaçament forçós al confinament d’Aragó, mentre el Jaume mor. Maria Barbal havia d’aconseguir una cosa ben difícil, que la seva narradora mostrés com anava fent-se càrrec de la Història des de la seva història. Són els camins de la història, els que la Conxa recorre.

Per a fer-ho, Barbal organitza el temps natural i el temps històric de la mateixa manera: a partir dels efectes, tant en el medi com, sobretot, en les persones. El temps s’organitza durant l’època de felicitat de la protagonista com un conjunt de matisos lligats al pas de les estacions, els canvis de clima, el creixement de l’herba, l’aparició dels bolets, el canvi de color de la vegetació. Tot són efectes del temps en la natura que es traslladen a l’ànima de la narració, l’ànim de la narradora; en aquest pas del temps, les collites, les feines i les festes són els punts d’inflexió, sense perdre de vista les visites dels cosins de Barcelona, que també tenien els seus efectes: portaven cafè. Tot

⁷ *Ibid.*, p. 52.

⁸ *Ibid.*, p. 11.

⁹ *Ibid.*, p. 31.

era quotidià i extraordinari alhora. El calendari, però, fa la seva entrada quan ja portem gairebé cinquanta pàgines de novel·la gairebé atemporals, per situar-nos al 1921.

Però quan aquest calendari es converteix en un estat d'excepció, que esdevindrà ja permanent en la vida de Conxa, són també els efectes en la vida de les persones el que organitzarà el relat. Precisament per això no hi ha ni una sola escena de guerra en aquesta novel·la sobre la Guerra Civil ; no hi ha ni un tret, ni una taca de sang, ni un cadàver a la vista. Es mostren els efectes, i prou: i com a gran efecte, la destrucció de la felicitat, les minúscules mostres de l'odi i de l'enveja que havien desfermat tot el mal, tant com la mateixa guerra, i el desplaçament a Barcelona, no com una mudança sinó com un exili, i com "l'últim graó abans del cementiri."¹⁰ En canvi, tot el relat està dominat per una gran violència, que en alguns moments és expressada amb una subtilitat imponent: només cal pensar en com és narra l'intent de suïcidi de la Conxa, sense que tal paraula sigui esmentada; es tracta d'un suïcidi entrevist, com un xiuxiueig, en una realitat en què tot es deia amb veu molt baixa, fins i tot els crits.

Però Conxa no viu al marge de la Història, senzillament l'ha de mostrar d'una altra manera. Jaume és un hegelianista, i no només perquè sigui d'Esquerra Republicana de Catalunya, sinó perquè representa l'home que ha substituït la lectura de l'evangeli per la lectura del periòdic; els efectes de la gran política a Barcelona i Madrid li arriben en forma de recerca de justícia social per al seu poble; i al seu poble la justícia social consistia a portar l'aigua amb una canalització des d'un municipi veí, encara que calgués fer-la passar per les terres dels rics de la contrada. La narradora comenta :

Quan l'escoltava s'entenia així de senzill, però això que ell s'hi hagués apuntat se'm feia estrany... i haig de confessar que em neguitejava un xic. A veure si mossèn Miquel per una vegada tindria raó i el Jaume s'emboficaria a voler apariar el que no es pot... Jo no li tornava contesta a totes aquestes explicacions i ell, en veure'm un poc emmurriada, va dir: no t'amoïnis, dona, que tot ho faig per bé.¹¹

En aquest punt és on es creuen la politització de Jaume, i el desplaçament interior de la mateixa Conxa, amb la de les institucions o persones *importants* del poble. Conxa descobreix la política per contrast, en adonar-se d'aquest encreuament, i percebre que la politització d'aquestes persones sempre hi havia estat, però que ara es posava de manifest per reacció a la del Jaume: les persones significatives reaccionaven contra les

¹⁰ *Ibid.*, p. 123.

¹¹ *Ibid.*, p. 73.

persones que es significaven, tot invocant un ordre diví i natural. Tot i que “Jo haig de dir que era una mica soc per a la religió”,¹² el que la Conxa aprecia molt bé és el subterfugi pel qual el regne del mossèn era d’aquest món; la terrenalitat absoluta dels seus sermons que duraven més que la missa i que no tenien “ni punt de lligam amb l’evangeli del dia”:

Deia que no es podien canviar les coses tal com Déu les havia creades; que l’home cada dia més volia sentir-se superior i anava fent sense demanar-se si trencaven la disposició de Nostre Senyor, que havia dit per aquí has de córrer i no canviar-ho. Quan vaig sentir això de córrer, vaig pensar en l’aigua de Sarri.¹³

Per tant, són també els efectes el que llegeix la Conxa, aquesta vegada per a convertir-se en inquietud. I en aquest punt comença l’espiral d’efectes que se’ns anirà narrant, des que els cosins de Barcelona anuncien per carta que no pujaran per l’estiu — de 1936—, fins que s’emporten el Jaume, se l’emporten a ella i les filles també, comença a albirar-se en la mort de Jaume i finalment aquesta és confirmada.

Ara bé, la dignitat de la protagonista s’expressa en la consciència que determinats efectes no els ha de deixar consumir-se: pot sentir el pes de les mirades quan s’emporten el Jaume, o quan se les emporten també a elles; pot sentir el menyspreu i la cobejança quan algú els demana si es vendrien les terres per fer front a la delicada situació en què havien quedat; pot mostrar l’estupor davant l’esforç pertinaç dels soldats o dels petits vencedors del poble per fer-los sentir-se dolents; però en arribar al poble la Conxa traça una ratlla infranquejable :

De Montsent a casa a peu, ho vàiem tot com si fos per primera vegada. (...) Vaig arrencar un brot florit de sabonera o la seva olor dolcíssima em va fer una alegria que va acabar amb llàgrimes, i al mig del camí totes tres abraçades no paràvem de plorar, que l’una ho encomanava a l’altra. Em va semblar sentir soroll i vaig dir: ja n’hi ha prou, que a casa potser han sentit veus que havíem d’arribar. Notava com m’abrusaven les galtes quan enfilàvem les primeres cases, i aquesta vegada tampoc no es deixava veure ningú.¹⁴

Però, efectivament, tot queda silenciàt, com la mena d’exili que és la marxa a Barcelona, que no s’explica merament per les raons econòmiques adduïdes i raonables. Conxa descobreix que devia ser una dona gran quan encara li queden trenta anys de

¹² *Ibid.*, p. 75.

¹³ *Id.*, *Ibid.*

¹⁴ *Ibid.*, p. 102.

vida, i quan els papers amb la seva filla, que havien canviat per primera vegada en el confinament, queden definitivament intercanviats, produint-se un relleu en la gravitació històrica de les seves vides. Malgrat tot, la seva gravitació simbòlica, que creix a mesura que la densitat retòrica del llenguatge de la mateixa narració, remet a aquell espai abandonat:

Vaig comprendre que no era veritat que jo estava conformada i que no volia la vida. Llavors que marxàvem, la vida era quedar a prop d'on m'havien dit que el Jaume era enterrat, era anar sense gaire pressa, abans sense entusiasme, deixar-se dir, mantenir allò que ens havia costat tant a tots plegats. Tants esforços, tant d'estalvi, tanta desventura. Ara tancàvem la porta i carretera avall, molt més avall de la Noguera, més del doble de camí, avall.¹⁵

Un cop tancat el llibre, sabem que la Conxa morirà a Barcelona, que la seva vida s'ha quedat no en el camí, sinó en els camins, paraula clau en aquesta novel·la. El relat també és un recorregut. I el relat, aconsegueix que la lectura sigui una manera de romandre en aquests espais de la memòria, encara que mai no hi haguem estat.

¹⁵ *Ibid.*, p. 119.